

Południowo-wschodnie obszary Maroka: formy i organizacja życia na pustyni

Brahim El Fasskaoui

Instytut Geografii, Wydział Filologii i Nauk Humanistycznych, Uniwersytet Moulay Ismail, Meknes
e-mail: elfasskaoui@yahoo.fr

Opis regionu

Wizytowane obszary należą do wielkiego południowo-wschodniego regionu geograficznego zwane-
go Presaharą. Region ten jest położony między równoleżnikami 29° 30' i 32° 30' i zajmuje powierzch-
nię około 72 000 km², co stanowi około 10% powierzchni kraju. Należą do niego prowincje Ouarzazate
i Zagora, wchodzące w skład regionu gospodarczego Souss-Massa-Dra oraz prowincja Errachidia, stano-
wiąca część regionu Meknès-Tafilalet.

W wizytowanej strefie znajdują się cztery główne jednostki geomorfologiczne. Poczynając od północy,
są to:

- środkowa część Atlasu Wysokiego, zbudowana z wapieni, o wysokości dochodzącej do 4071 m (Ighil Mgoun), z wyraźnymi grzbietami i wąskimi wąwozami (wąwozy Mgoun, Dadès i Todgha). Obszar wyko-
rzystywany przez pasterzy, stał się ostatnio bazą turystyki ekologicznej. Góry są w wyższych partiach
pokryte lasami, często zdegradowanymi, w których występuje sosna (*Pinus halepiensis*) i jałowiec.
W niższych partiach spotykamy bylice i połacie pokryte trawą alfa.
- strefa podstokowa (na wysokości od 1200 m do 1500 m) składa się z dwóch zlewni: rzeki Dra
z dopływami (Dadès, Ouarzazate), którą od zachodu zamyka Jebel Siroua, a od wschodu wulkan Imi
N'lkous oraz zlewni Errachidia otwartej na wschód, na Tafilalet i hamadę (Meski, Guir...).
- AntyAtlas wschodni (Saghro, Ougnat, i Bani) to masyw o wysokości dochodzącej do 2712 m, zbudowa-
ny ze skał metamorficznych. Charakteryzuje go bogactwo kopalin i zarazem jałowość powierzch-
ni. Stanowi on bazę dla pasterzy Ait Atta i Ait Sedrate. Masyw ten z N na S przecina dolina rzeki Dra
o kierunku NS, stanowiąca granicę między AntyAtlasem wschodnim i zachodnim. Te prawie nagie
góry stanowią granicę między Saharą i rolniczymi obszarami kraju.
- Część południowo-wschodnia jest otoczona rozległymi kamienistymi wyżynami (regi) lub hamadą,
ukształtowanymi w czwartorzędzie, czasie rzeźbienia wielkich dolin. Poziom niższy jest zbudowany
z wapieni kredowych (Kem-Kem), a wyższy z piaskowców i wapieni pochodzących z końca trzecio-
rzędu i początku czwartorzędu (hamada rejonu Guir i Dra). Wyżynę, wykorzystywaną przez paste-
rzy kilku plemion, porastają akacje i tamaryszki.

Klimat omawianego regionu charakteryzuje zmienna ilość opadów, których deficyt wzrasta ku połu-
dniowi, a także bardzo wysokie temperatury latem i bardzo niskie zimą.

Zmienność przepływu w rzekach jest bardzo duża. Średnie zasilanie w wodę jest coraz mniejsze i nie
wystarcza na pokrycie rosnącego zapotrzebowania ludności. Zasoby podziemne są eksploatowane meto-
dami tradycyjnymi (Khetara, Aghour, Chadouf, Dlou...). Szybko wzrasta liczba stacji pomp na wszystkich
plantacjach palm, co powoduje, prawie powszechną, nadmierną eksploatację wód podziemnych.

Pod względem biogeograficznym, strefę charakteryzuje duże zróżnicowanie, co sprzyja rozwojowi
znacznej liczby gatunków fauny i flory. Łańcuchy gór Wysokiego Atlasu, Saghro, Ougnat i Bani przy-
czyniły się do powstania mikroklimatów sprzyjających tej różnorodności, szczególnie wzdłuż rzeki Dra
(Zagora), Dadès i Todgha (Ouarzazate i Tafilalet; Errachidia).

Plantacje palm i oazy tej strefy są ostojami dużej różnorodności biologicznej, jednak na ich ekosystemy wpływa zmniejszanie się zasobów wodnych, co wywołuje zjawisko pustynnienia.

Struktury socjoprzestrzenne zostały ukształtowane przez burzliwą historię i związane z nią znaczące ruchy ludności. Wymieszanie etniczne przyczyniło się do powstania cywilizacji rolnej na wysokim poziomie, o czym świadczą techniki nawadniania, budowle ziemne i formy organizacji społecznej.

Wbrew ograniczeniom jakie stwarza środowisko, oazy i plantacje palm zaliczają się do najbardziej zaludnionych rolniczych regionów Maroka. Presja demograficzna na eksploatację zasobów wodnych jest jednym z czynników, które przyczyniły się do powstania zaburzeń socjoekonomicznych i środowiskowych. Jedną z form dostosowania się do powstałych warunków jest emigracja ludności.

Ten ogólny opis południowo-wschodnich terenów Maroka nie pozwala na ukazanie całego zróżnicowania poszczególnych obszarów, związanego z wieloma czynnikami, zarówno ludzkimi jak i naturalnymi. Każdy rejon ma własną specyfikę przyrodniczą, społeczną i funkcjonalną.

I. Ouarzazate – miasto „przemysłu” turystycznego i filmowego.

Ouarzazate jest stolicą południowej strefy Wysokiego Atlasu, obejmującą irygowany obszar, będący w gestii Office National de la Mise en Valeur Agricole de Ouarzazate (ORMVAO) (Dolina rzek Dra, Dadès i Todgha). Miasto jest regionalnym centrum handlu, ośrodkiem przemysłu lekkiego i rzemiosła, oraz miastem usług, dzięki turystyce i znaczącej bazie turystycznej. Liczba miejsc w hotelach kategorizowanych przekracza 6000 (piąte miejsce w kraju). Znajduje się tu również Pałac Kongresowy, liczne bazy, banki, biura podróży i wynajmu samochodów. Ouarzazate posiada też międzynarodowy port lotniczy, a liczba pasażerów, głównie turystów, przekroczyła w 2000 r. 85 000.

Ouarzazate jest również miastem kina. Pejzaże, „cywilizacja” związana z ziemią przyciągają światowy przemysł filmowy. Zbudowano studia filmowe, które stały się poważnym źródłem zatrudnienia (konstrukcje i dekoracje, kierownictwo produkcji, transport, statyści). W latach 1998–99 pracowało tam około 1500 techników i 50 000 statystów. Ma to poważne skutki dla miasta i stanowi uzupełnienie oraz wsparcie turystyki.

Dynamika tego miasta przyciąga rzesze ludzi ze wszystkich regionów Maroka, co stało się powodem spektakularnego wzrostu liczby mieszkańców z 17 000 mieszkańców w 1982 roku do 39 000 w 1994 (+ 130 %). Liczba ludności gwałtownie wzrasta w wielu dzielnicach, najbardziej na prawym brzegu rzeki obejmującym tereny uprawne.

Miasto, korzystając ze swego położenia w pobliżu Agadiru i Marakeszu, stało się ośrodkiem, wokół którego powstał nowy podregion, coraz bardziej zintegrowany w przestrzeni krajowej i międzynarodowej.

II. Dolina rzeki Dra – życiodajna arteria pustynnej prowincji.

Dolina rzeki Dra jest, dzięki swemu położeniu naturalnym regionem typu saharyjskiego. Jednak, z powodu różnych czynników ekonomicznych, kulturalnych i społecznych, łączy się ona z Marokiem pozasaharyjskim i jest postrzegana jako strefa przejściowa, którą określa się w różny sposób; przyjmijmy określenie: Presahara. Dolinę mieszczącą sześć plantacji palmowych charakteryzują: dokuczliwe upały, gwałtowne, suche wiatry i niedobór wody. Obok wymienionych niekorzystnych czynników dolina posiada atuty stanowiące o atrakcyjności tego pustynnego obszaru: wspaniałe pejzaże oferujące spokój i wypoczynek, troskliwie uprawiane oazy będące w fazie przemian, kultura rolna i pasterska o długiej tradycji, bogate i różnorodne pomniki przyrody i dzieła architektury sprawiają, że region ten jest coraz liczniej odwiedzany miejscem. Dolina stanowi życiodajną arterię pustynnej prowincji.

Zasoby wodne

Analiza dostępnych danych dotyczących opadów wykazuje ich niedostatek, uniemożliwiający stałość przepływu w ouedzie Dra, którego przepływ średni wynosi na zaporze około 13 m³/s. Dlatego, by wyjaśnić sytuację hydrologiczną doliny i przepływ rzeki, należy przeanalizować dane z wyżej położonych cieków (Ouarzazate i Dadès). Oued Dra zbiera duże przepływy roczne równe około 560 m³, wahające się od 90 do 1400 m³. Niedobór wód powierzchniowych jest istotnie korygowany przez zasoby wód

podziemnych. Parowanie stanowi jednak powód problemów doliny: obniżania poziomu wód gruntowych i ich zasolenia.

Stosunki społeczne i podstawy gospodarki lokalnej

Dolina Dra jest rejonem współistnienia i wymieszania dużej liczby grup etnicznych: Arabów, Berberów, Haratynów (ludność czarnoskóra) i Żydów. Ta różnorodność przejawia się w różnych dziedzinach: tradycjach kulturalnych, ubiorach, zwyczajach i w języku. Taki skład etniczny jest wytworem długiej i złożonej historii stopniowego osiedlania się od niepamiętnych czasów. Dolina jest miejscem, gdzie powstało społeczeństwo zhierarchizowane i silnie rozwarstwione. Poszczególne grupy żyją zgodnie z porządkiem opartym na stosunkach siły, w których stroną dominującą jest władza (polityczna, religijna i ekonomiczna). Wymieszanie etniczne przyczyniło się do wytworzenia cywilizacji oazowej, która utworzyła z doliny rodzaj „muzeum rolniczego” o coraz większej gęstości ludności napływowej.

Agrosystemy intensywne oparte na gospodarce zasobami wody.

W środowisku suchym jakim jest dolina Dra, działalność rolnicza bez nawadniania nie jest możliwa. W gospodarce zasobami wody wykorzystywano wiele systemów i sposobów nawadniania, tak że można określić zamieszkującą tam ludność mianem „społeczeństwa hydraulicznego”. Na obszarze o małej ilości żyznej ziemi ludzie potrafili stworzyć na wsi marokańskiej najbardziej intensywny system upraw, zrównoważony i nowatorski. Poza niedostatkiem terenów nadających się do zagospodarowania rolniczego, gęstość zaludnienia wymuszała intensywny sposób i zróżnicowanie upraw z podziałem na trzy piętra (palmy, drzewa owocowe i uprawy ziemne) oraz niekiedy trzykrotne zbiory w ciągu roku, o ile pozwalały na to zasoby wody.

Ze względu na niedostatek ziemi uprawnej, niewydajne pastwiska oraz szczupłość zasobów wodnych, hodowla jest ekstensywna. Aktywność w tej dziedzinie przejawia się w dwu formach: hodowla osiadła, oparta na produkcji pasz na okolicznych polach oraz hodowla wędrowna.

Gospodarka wodna

W regionie presaharyjskim, długo pomijanym w gospodarczych programach państwa, wybudowano dwie zapory oddane do użytku w latach 1971–1972. Są to zapory Hassan Abdahil na ouedzie Ziz (Tafilalet) i Mansour Edaddhbi na ouedzie Dra. Jednak, ze względu na szczególne okoliczności oraz warunki społeczne i ekonomiczne tych regionów, zapory te wyróżniają się sposobem zagospodarowania i przewidzianym przeznaczeniem (stabilizacja produkcji rolnej i stałość nawadniania). Budowle wodne Dra są okazałymi obiektami o charakterze bardziej społecznym niż ekonomicznym.

Zapory i urządzenia wodne, choć ich zdolność retencyjna wynosi 550 mln m³ i regulacyjna 250 mln m³, nie są objęte ogólnymi planami gospodarczymi, których celem byłaby, między innymi, transformacja miejscowej struktury agrarnej. Inwestycje nie pociągnęły za sobą komasacji gruntów, zmian technik produkcyjnych czy wprowadzenia nowych płodozmianów. Znaczy to, że omawiane inwestycje nie spełniły oczekiwań ludności jako środki zaradcze przeciw problemom jakie stwarza środowisko naturalne, przełudnienie i nadmierna eksploatacja zasobów wodnych. Skłoniło to ludzi do przyjęcia własnych strategii adaptacyjnych i środków zaradczych.

Emigracja i społeczność miejska.

Wobec niezbyt korzystnych warunków naturalnych, zastoju struktur agrarnych, hierarchicznego i rozwarstwowanego społeczeństwa, przełudnienia na obszarze plantacji palmowych, degradacji pastwisk, niedostatecznego wspomagania ze strony sektora publicznego, region stał się ośrodkiem emigracji i dostarczycielem siły roboczej do miast poza krajem, a uzyskane przez pracujących zagranicą środki finansowe są źródłem nowych wartości, ale także nowych problemów.

W ujęciu ogólnym, emigracja obciąża problemami właściwymi dla miasta kruchą ekonomicznie strefę podmiejską, która musi odpowiedzieć na zapotrzebowanie miasta na wodę i na tereny inwestycyjne. Emigracja stwarza także problemy we wioskach, skąd pochodzą emigranci: zniechęcenie do rolnictwa przyspiesza regres ekologiczny i społeczny regionu. Poza wymienionymi czynnikami, ograniczona pomoc

państwa skłoniła ludzi do organizowania się w zrzeszenia społeczne, stanowiące próbę rozwiązywania określonych problemów.

Dzięki składkom mieszkańców wsi lub partnerstwu z organizacjami pozarządowymi, krajowymi lub międzynarodowymi (ONGs), zrzeszenia zainicjowały ambitne projekty związane z zaopatrzeniem w wodę pitną, energię elektryczną, rewaloryzacją budowli wodnych. Są to projekty realizowane na miejscu oraz w obszarach na pograniczu pustyni.

Zrzeszenie Rozwoju Ekonomicznego Dra (ADEDRA) jest pierwszym marokańskim zrzeszeniem mającym na celu rozwój terenów wiejskich.

III. Dadès i Todra: oazy po głębokich przemianach.

Doliny Dadès i Todra mają strategiczne położenie między Atlasem Wysokim i Antyatlase oraz między dwoma tradycyjnymi celami wędrówek karawan (Dra i Tafilalt), co od dawna stanowiło o ich atrakcyjności. Są to obszary konfrontacji, ale także wymiany i wymieszania etnicznego. Ludność charakteryzuje wysoki przyrost naturalny i mobilność społeczno-ekonomiczna. Cechą wspólną tych oaz jest emigracja z terenów wiejskich ku północy i do krajów zachodniej Europy.

Te ruchy ludności były odwieczną reakcją na niepewność życia i niedostatek zasobów naturalnych; były także elementem stymulacji potrzeb. Emigracja wytworzyła nowe wartości w zakresie organizacji przestrzennej: powrót do motopompy w eksploatacji wód podziemnych i tworzenie nowych obszarów upraw. Technika ta ma jednak niebezpieczne konsekwencje dla oaz. Transformacja zabudowy jest wskaźnikiem zaburzeń wszystkich tradycyjnych struktur regionu.

Region wyróżnia organizacja przestrzeni za pomocą dużych budowli (ksary i kasby). Do specyfiki regionu trzeba także zaliczyć namioty nomadów, jaskinie lub skromne zagrody.

Z powodu zachodzących transformacji ekonomicznych, społeczeństwo i przestrzeń, w której ono żyje, zwłaszcza bogactwo tradycyjnej architektury, podlega obecnie wpływom natury miejskiej a także europejskiej. Ich wynikiem jest powstanie wielu ośrodków miejskich, takich jak: Kelaa M'gouna, Boumlane, Tinerhir, Tinejad, itd.

Intensywne użytkowanie pojazdów, eksplozja demograficzna, wprowadzenie elementów komfortu miejskiego, na co nakładają się wpływy mediów i migracji, spowodowały szybki rozwój tradycyjnych form zamieszkania (ksarów). Tereny nowoczesnej zabudowy położone na obrzeżach oaz i obszarów upraw, pękają w szwach. Skutkiem tego jest powstanie zwartej zabudowy ciągnącej się dziesiątkami kilometrów wzdłuż dolin.

Zabudowa mieszkalna podlegająca wszystkim aspektom transformacji, nawet jeśli posiada elementy nowoczesnego komfortu to jednocześnie stwarza problemy dostosowania się do środowiska społeczno-kulturalnego (marnotrawstwo przestrzeni, wody, niedostosowanie do klimatu i tradycji społeczno-kulturalnych).

Rozwój turystyki, zwłaszcza w przełomach Dadès i Todra, utrudnia ochronę krajobrazu i powoduje zanieczyszczenia rzek i wód podziemnych.

Podsumowując można stwierdzić, że doliny Dadès i Todra tworzą środowisko znajdujące się w fazie dynamicznych przemian. Niemniej, skala, natura i tempo zmian, którym podlegają, gdy nie są stymulowane, mogą stwarzać niebezpieczeństwo dla człowieka i jego środowiska.

IV. Tafilalt: dziedzictwo w zakresie hydrauliki i architektury, turystyka saharyjska.

Tafilalt jest największą plantacją palmową w prowincji Errachidia. Ma wielką wartość historyczną jako jeden z dawnych obszarów handlu transsaharyjskiego i kolebka dynastii Alaouitów. Był to jeden z najlepiej prosperujących regionów południowo-wschodnich, strefa, w której budowle ziemne osiągnęły najwyższy poziom doskonałości. Jest to również kolebka tradycyjnych budowli hydrotechnicznych. Świadczą o tym sztolnie przeznaczone do eksploatacji wód podziemnych (khattara d'el Jorf). Wiele czynników, zarówno ludzkich jak i naturalnych, spowodowało degradację cywilizacji oazowej.

Aby zachować choćby minimum z tej cywilizacji, Tafilalt stanowi część strefy, będącej w zasięgu zapory Hassan Dakhil. Podobnie jak w przypadku doliny Dra, zaporą nie mogła rozwiązać występujących

problemów, lecz przyczyniła się do pogłębienia degradacji miejscowych zasobów wody. Z tego względu, emigracja i turystyka stały się uzupełniającym źródłem utrzymania lokalnej ludności.

Krajobrazy pozbawione szaty roślinnej, słońce, wydmy, które są przeszkodą w rozwoju, stanowią jednocześnie atrakcję turystyczną. Plantacje palmowe i związane z nimi uprawy są uważane za elementy spuścizny cennej dla turystyki ze względów kulturowych i ekologicznych. Odkrywanie „Wielkiego Południa” pozwala na rozszerzenie krajowej oferty turystycznej na okres całego roku i na zrównoważenie szans poszczególnych regionów Maroka. Turystyka pozostaje więc dziedziną korzystnego wpływu na gospodarkę i obszar Tafilalet. Oznacza to, że strefa ukształtowana przez działalność w zakresie turystyki rozwija się niekiedy bardziej dynamicznie niż jej stolica (Errachidia).

Dynamika rozwoju widoczna jest przede wszystkim w wielu centrach miejskich kształtowanych przez turystykę, takich jak Jorf, Erfoud i Rissani.

Tutejsze przemiany przypominają te, które występują w Dadès i Todra, ale niekontrolowana koncentracja aktywności turystycznej na ograniczonej przestrzeni może być szkodliwa ze względów ekonomicznych, kulturalnych i środowiskowych.

Podsumowując, można stwierdzić, że południowy-wschód Maroka jest regionem rozległym i ubogim, a jednocześnie atrakcyjnym i dynamicznym. Narzuca to wybór strategii dostosowanych do miejscowych warunków. Państwo opracowuje projekty związane z rozwojem strefy i jego kontrolą, lecz należy włożyć wiele wysiłku by sprostać tym zamierzeniom.